(З вуст Дениса Гармаша)

Вже отеє десятий рік іде з того часу, як у нашому селі завели люде справляти півнів празник. Дивуєтесь такому праз-иику, а коли довідаєтесь причину його, так самі скажете, що такого півня"не можна не празникувати. Самі знаєте, що півень і так неабиякий птах; він всю ніч за своїм хазяїном побивається, та без півня і хата пуста, а той півень, що нам прислулшвся, раз, що не простий був півень, а друге, що він багацько наших людей слобонив від тяжкого лиха, може, від Сибіру, а може, й від самої каторги або чого й гіршого.

Ось послухайте; тільки що довга се річ, може, п'ять раз запалю люльку, заким розповім, та сількісь! Все одно нічого не робимо, гульвики справляємо, так воно й до шмиги буде: на гулянках люде казки кажуть, а я розкажу вам сущу правду, тільки не перебивайте, кому не охота слухати, той нехай і не слухає, а перебивати не можна.

Півнів празник ми справляємо на другий день весняного Юрія, в той день не можна у нас курей різати, не можна й продавати ні курей, ні курячих яєць, не можна і їсти ні курятини, ні яєць курячих. Зранку кожна хазяйка, у якої є кури, прибирає найкращого свого півня стрічками, становить йому у одній новій мисці води, а в другій усякого зерна, яке у кого є, інша так ще й рижу купує і дає півневі волю їсти яке хоче зерно і скільки хоче. Отеє й все свято півнів.

А про те, з якого приводу заведено у нас отеє свято — треба починати річ здалека... Слухайте.

Село наше споконвіку було вільним, козачим. Звісно, я козакування того не зазнаю, а батько покійник, було, розказують, що їх батько, а мій дід, козакував. Як воно так сталося, що з вільного село зробилося панським, сього я не тямлю і не докажу. Покійниця мати — легко їй лежати, сиру землю держати — розповідали, що ще за діда за нашого

якийсь пан Теплов ґвалтовно набіг на наше село та й підвернув село під себе в кріпацтво. Яким робом він се заподіяв — того й мати не знали, а казали, що просто так, стали люде на панщину ходити та на Теплова того робити, от і все.

Землі в нашому селі, кажуть-говорять, була колись така сила, що конем за день не об'їдеш. Займанщина тоді була; займай, значить, скільки посилієш, бери, аби спромігся оборудо-вати. Тепер не те, тепер землі в обріз. І чого воно так? Скажемо: що земля не росте, а народ множиться, та все ж таки чудно... Сказав би: вода поняла землю, так же ні озер, ні боліт нових нема, навіть старі повисихали; треба б побільшати землі, а її — в одно меншає.

За панів не було у нас такого скруту за землею: скоро цар скосив і звелів на смітник винести кріпацтво, так і наше село знов стало вільним і земля вся при нас лишилася, бо нащо її панові? Сам за плугом не ходитиме; панам треба було людських рук, а сама земля нащо їм? Коли б вони вміли орати, сіяти, косити, так же недотепні вони до сього діла. Та земля й не панське діло, мужиче; панам — в карти грати, полювати, а не землю орати.

Так воно було за кріпацтва, а після кріпацтва і пани не ті стали, почали заздрити на землі, хоч ходить коло неї й не вміють.

Отож перед тим, як приходив край кріпацтву, деякі пани заходилися були пустити людей на всі чотири вітри без землі, а цар та й дочувся про се і каже панам:

— Ви хоч і пани, а подивлюся на вас, так виходить, що ви дурні, як же можна давати людям волю без землі! Подумайте: пустимо їх на волю, вже ж не сидітимуть вони, згорнувши руки, не ждатимуть, щоб хліб падав з неба, а рушать десь на нові землі, на нову займанщину, а ви тоді що без людей робитимете? Що ви їстимете? З голоду попухнете^ а мені вас шкода і людей шкода... Без землі людям не молена.

З'їхалися кудись там усі великі пани, подумали, поміркували і кажуть:

— Цар правду каже: людям без землі не можна, і нам без людей не прожити, згинемо, пропademo і сліду нашого не буде.

І пристали на те, щоб наділити крестян землею... Вийшло тоді таке "положеніє", скільки кому землі і грамоти посписували... Ото як воно було.

Та нашому селу до того всього було байдуже, ми думали собі: те "положеніє" не про нас, і грамоти тієї нам не треба, нащо? Земля при нас. Чи заспіває півень, чи ні, а день буде.

Отже, й помилилися, не по-нашому вийшло.

Прибігає на село посередник, скликав громаду і каже:

— Буду вас землею наділяти, грамоту вам писати. Я зараз і виступив з словом.

— Чудно,— кажу,— нашою землею да нас і наділятимете.

— Так треба,— каже,— таке "положеніє", така царська воля.

— Коли його така воля — так ми не проти неї, тільки ж чи така вона? Треба нам теє запевне знати, щоб часом сіпацька воля не пішла за царську.

— Прочитай "положеніє".

Коли б же то вмів читати, а то у нас на все село ніхто не вміє і в руки книжку взяти. Правду сказати — і нужди в тому досі не було, і

навчитись ніде було: школи не було, завести її нікому було, пани жили в Москві та в Німеччині.

Ми, щоб не набрати в халяви, одпросилися у посередника на два тижні, щоб нам впевнитися, яка за землю царська воля. Другого дня громада вирядила мене і Хому Тарана до Києва, щоб добули там у певних людей "положеніє"; наш посередник, правда, давав своє "положеніє", та ми не взяли, думка така: може, воно не настояще, фальшоване яке. У Києві ми добули настояще "положеніє" в зелених палітурках і з царською печаткою, а з Лаври, за порадою святого схимника, взяли на село тямущого ченчика, він нам усе вичитав і налутив... Ми тоді аж руками об поли вдарилися! Бачимо, непереливки, треба на своїй землі сідати на наділи, треба грамоту приймати... Мулко, ой, ой! Ще й як мулко, та проти вітру піском не сипати. На все воля божа і він таки зглянувся на нас, послав нам спершу отого ченчика, а потім півня: без них хто його знає, що б ми і робили і що б з нами було... Ходила потщ гутірка, що той ченчик провидець був і знав, що й за сотню літ буде... Може!'

Минуло два тижні; посередник не забув про нас, приїхав, списав грамоту; ланцюжник-землемір списав і план тієї землі, що призначено нам по грамоті.

— Давайте руки,— каже посередник,— грамоту треба підписати.

Ми сюди і туди: чи давати, чи не давати? Дамо, а воно часом вийде таке, що ні рябе, ні перісте... Стоїмо та на ченчика дивимося, а він мовчить... Ми киваєм на його, а він — подивився на нас і моргнув; давайте, мовляв, ми йому руки дали, він і розписався...

Другого дня ранком панський брехунець, що приїздив з города, поїхав собі, а ми тоді за порадою ченчика до посередника:

— Одріжте нам землю, щоб ми знали, де наша межа, а то часом неумисне воремося або вкосимося в панську і негаразд буде... Межа — святе діло; ланцюжник з вами, він в одну мить се зробить, ми йому й заплатимо.

— Добре,— каже посередник,— лаштуйте ж стовпи да плуг і гроші мірщику.

Було вже зовсім на вечірньому прузі, коли мірщик одміряв землю і каже до нас:

— Давайте плуга, проведемо межу. А ми йому:

— Вибачте, усі плуги поламані, послали до коваля лагодити леміш; забарився коваль, певно, от-от вернеться з лемешем, тоді ми в одну мить.

— Нема у мене часу ждати вашого лемеша,— буркнув посередник трохи гнівно,— коли так — зараз при мені позакопуйте стовпи і визначте місце під копці, а межу без мене проведете по копцям.

Духом ми повкопували вісім стовпів поперек чагарників, найліпший випас одходив за межу: копаємо і бідкаємося, що то воно буде, коли не вийде по-ченчиковому? Тоді... біда!

— Готово? — гукнув посередник.

— Готово.

Подивився він і мірщик подивився і каже:

— Добре! От по отсім-от копцям і проведете межу, та уважайте, щоб лінії в чагарнику не скривити; скрізь рівно ведіть. Я небавом навідаюся і перевірю.

Подякував нам, що ми такі слухняні, сів — із богом собі.

— Гаразд,— каже наш ченчик,— тепер розходьтесь, кому нема діла.

Лишилося чоловік з двадцять таких, що вже хоч на сковороді їх шквар, так не змилять. Духом стовпи повикопували, та на нове місце, так, щоб випас був у наділі, ченчик тямив на лініях, показав де копати ямки; привели плуг, та по новій лінії і провели глибоку та широку межу в дві розпруги, а на старій лінії, що мірщик вказав, і слід затерли. За місяць, чи що, приїхав посередник:

— Покажіть, як ви межу провели.

Ведемо його на межу, а у самих душі в тілі не чуємо, ну що як він догледиться? Пропащі ми тоді... Подививсь він: чи кинув оком, чи ні і каже:

— Добре! Межа знатна буде на віки. І поїхав собі.

З того часу минуло не більш, не менш, як сімнадцять цілісіньких літ; ні нам ніхто, ні ми нікому нічого.

Аж ось чуємо: нові пани у нас; старі взяли та й продали своє добро у нашому селі якомусь чи то німцю, чи москалю; запевне не скажу хто він, не з наших тільки; вимова у нього не наша. Чуємо далі: нові пани надумуються тут і лсити. Справді, восени приїхав якийсь лящок, управитель; привіз майстрів — бородачі все, з довгими патлами; взялися вони лагодити панський будинок. Будинок здорово-таки обветшав; звісно, двадцять літ пустував, догляду не було, кажани завелися. Полагодили, а навесні і пани приїхали; тільки двоє їх: пані, стара вже,

сухорлява та вирячкувата і з нею синок, ат собі парубічок, літ двадцять п'ять. Привів він собі коня-огиря такого, що у його аж дим з ніздер іде; хортів привів цілий смик, полювати у нас є де, і звіра і дичини вдостач.

Приїхали вони і нічого: усе гаразд, лсивемо. Коли ж ото на другу весну, саме на сорок святих кличе панич до себе в двір усю громаду і каже:

— Треба мені ваш наділ обміряти.

— Він у нас, паничу, міряний, нащо його міряти?

— На те,— каже,— що ви мою землю прихватили.

— Ні, зроду-віку сього не було, як се можна! Та й нащо б ми прихвачували? Подивіться на межу; яка вона була спервоначалу, така і тепер, ні на ступінь не порушена.

— Що мені до межі, ось у мене план, він показує, що ви десятин двадцять моєї землі привласнили.

— Ми, паничу, люде темні, на планах не тямимо, святе діло межа: вона річ очевидна і дурному; якою положив її посередник, такою вона і є, а вам хтось набрехав.

— Я на плані бачу...

— І плани всякі бувають, хіба плани не брешуть; інколи і книжки брешуть, а плани... Ігі!..

— Ну,— каже,— ви собі, як знаєте, а коли з доброї волі не. вернете моєї землі, я вас в суд, до мирового.

— Воля ваша, дороги не заступаємо, та тільки — даремно; межа стоїть нерушною трохи не двадцять літ.

Потяг він нас до мирового; мировий — сюди й туди, никне в план, никне в книжку, никав, никав, бачить не по його голові шапка і каже:

— Треба на межу подивитися. Подивився та тоді:

— По указу його імператорського величества — се не моє діло...

Ми тоді зрозуміли оте: "не моє діло" так, що мировий на лініях нічого не тямить, а треба когось більш тямущого. І вгадали. Небавом панич знов кличе громаду і каже:

— Я от землеміра з'єднав, щоб переміряв ваш наділ. Ми йому любенько, не сердячись, знов своє:

— Наділ наш міряний.

— Хто вам міряв?

— Царський ланцюжник з посередником.

— Коли-то те було!.. То стара річ.

— Старий віл борозни не псує; сонце яке старе, а однаково про всіх і світить, і гріє.

— Треба мені перевірити...

— Перевіряйте свої, а наших не руште. Не дамо.

— Як-то не дасте?

— Силоміць не дамо, і годі.

Він як озвіриться, як гуконе на нас:

— Ах ви ся'кі-такі дурисвіти! — та тоді як утне по-москов-ськи; мене так соромом і облило, а кум Павло, буцім не чув тієї стидовищної лайки, і каже:

— Пошануйте, паниченьку! Коли не бога і людей, так хоч свої закаблуки, а то так тупотите, що повідбиваєте їх, та й підошвам щось перепаде. Ми вам як слід говоримо: земля наша міряна, перемірювати її вдруге нам не треба; мелсу ми й з зав'язаними очима знайдемо і без начальства нікому не дамо перевіряти. От і все на цьому, і амінь.

Панич аж приском сипле, а ми тихенько слухаємо, нарешті остогидло нам отеє московське батькування, повернулися ми і, не прощаючись з паничем, гайда по домізках.

Йдемо і думаємо:

— А що, як він без нашого спросу почне межувати та міряти...

— Не посміє! Без начальства не можна; нам міряв царський ланцюжник,— мовив Павло.

— А що ти йому вдієш?

— Звісно що: втришия з межі.

— А тебе за те в тюрягу... Ні, так незручно, треба якось інакше доходити ради.

І прирадили ми: коли він заходиться міряти, так нам, чоловікам, в сю справу н$ втручатися, а нехай жіноцтво воює.

Заходився він, заходилися і ми: скоро показався ланцюж-ник, ми зараз усе жіноцтво, усю дітвору на межу: хто з віником, хто з лопатою, хто з лозиною, а ми їм цупко наказали, щоб хоч би там що, а не дали міряти нашу землю, тільки ж без бійки, щоб лаицюжника ніхто й пучкою не торкнув. Рушила наша армія на межу, а ми собі в кущах полягали та чатуємо. Бачим — суне ланцюжник з паничем. Ледве наблизилися вони до межі, а наше військо в один голос як утне:

— Тю-тю-тю! — та порохом вгору. Господи! Наче та чорна хмара насунулася, а з-під неї, немов з пекла, несамовитий галас:

— Тю-тю-тю!

Хто скиглить, хто верещить, а дітвора навзаводи поперед мірщика витинає да верещить!

Постояв мірщик з паничем, подивився, перехрестився, плюнув і назад. Тоді вже ми — чоловіки з-за кущів услід їм:

— Ура! Урра! Уррра!

А вони підтюпцем, підтюпцем до коней; скочили необзир в свою таратайку та на кучера:

— Па-ашол!

Отак і спекалися ми тієї "повірки". Добре. Знов нічого, панич мовчить, а ми і поготів. Минає тиждень, другий, ніякої чутки. Думаємо: забув панич про ту "повірку". Добре, але хтось і каже:

— А що, коли та "цовірка" знов замулить йому, тоді що? Треба б заздалегідь порадитись з ким тямущим.

— Може б, у Київ, та пошукати того самого ченчика, чи кого іншого...

— Той ченчик помер,— каже Петро,— а нові ченці тепер не ті стали; старі, було, тягнуть за правду, а нові — за гроші. Та й не такий тепер час, щоб вештатись по дорогам; сівба — аж-аж! Хіба вже після Пречистої, та чи не зручніше буде вдатися до кого з брехунців?

— Цур їм! — заторохтіли люде.— їм не можна віри йняти; на те вони й брехунці, щоб брехати; вже чи не певніше було до попа, що він скаже.

Тоді громада й вирядила мене, Павла да Василя до попа:

— Порадьте, панотченьку! Так і так. Піп слухав нас, слухав та й каже:

— Не моє діло, шукайте собі поради деінде, а мені не рука, і ніяково, і боязко, щоб часом не вскочить в яке лихо; знаєте, яке тепер врем'я...

— Яке ж воно врем'я,— кажу я,— врем'я начебто як врем'я.

— А таке врем'я, що зараз тебе вислáвлять соціалістом та до владики, а владика — мене в монастир сажу сіяти... Тепер таке дієть ся... Чули, либонь, про соціалістів?

— Не доводилося, не знаємо, що воно таке, чи люде такі, чи що інше, може, птах який?

— Не люде і не птах, а оті шибеники, що нема їм ні віри, ні бога, ні начальства.

— Он воно що!.. Та нам же що до них? Ми ж ні проти бога, ні проти віри, ми за своє.

— Еге! Так-то так, та я вам ні грач, ні помогач; шукайте собі деінде поради.

— У кого ж нам її шукати? Ми собі гадали, що вже ж най-певніша порада у попа, піп сказано: і помолиться, і напутить, аж ви... До кого ж нам?!

— До того, хто закони знає.

— Себто до кого?

— До адвоката.

— До брехунця... Іги! Ходім, хлопці! Не наше мелеться. Пішли і знов думаємо собі: що ж його діяти? Ніщо більш,

як ждати, дощ за шию не ллє, а косовиця аж кричить.

Увечері під Петра і Павла чуємо, щось біжить по селу з дзвониками: один віз, другий, за ним третій, все з якимись панами і просто на панський двір. У мене зараз-таки мигнула думка: чи не суд отеє з мірщиками? Угадав, на моє воно й вийшло. Ранком чую: урядник бігає по хатах, ґвалтує усе село та загадує, щоб по обідах усі виходили на межу, "повірка" буде...

— Еге! — кажуть наші люде.— Тепер капут нам! Ну що, як відберуть землю!

— Ні вже,— каже Михайло Жеребило, хоч би що, а землі не попустимо; на межі повмираємо, нехай плугом нас ріжуть, не дамо землі.

— Говори до гори! "Не попустимо"... Як ти не попустиш? Начальство — сила, як скаже, так і буде.

— Ви собі як знаєте, а щодо мене, так суди мене чи сенат, чи канат, а не попущу.

— Та вже ж,— кажу я до Жеребила,— що буде, те й буде, а на межу треба йти.

— Ідіть, а я потім...

По обідах я вже взявся за шапку, щоб рушати на межу, аж Михайло сусіль в хату, а за ним і півень наш галаган; вскочив у хату та під піч. Сказати вам — півень той якийсь незвичайний був, усе село його знало,,од людей він не тікав, помани його, скажи: "Тіл, тіл, тіл" — він так до рук і йде; візьми його, посади на плече, він і не стенеться, тільки виведе: кукуріку!

Ну, пішов він під піч, а я собі байдуже, нехай, думаю, вигнати його нікому, старої моєї не було в господі. А Михайло і каже:

— Закортіло мені по дорозі сирівцю, так я отеє до вас.

— Напийся на здоров'я.

Випив він питунець сирівцю і пішли ми. Ледві перейшли греблю, Михайло лап себе за кишеню — і каже:

— Отеє так, люльки відбіг; мабуть, у тебе в хаті забувся, а без люльки мені — що рибі без води. Треба вернуться. їди ти, а я дожену.

Приходжу я на межу, тут трохи що не все село, дивлюся: люде такі суворі, наче озвірені.

— Що воно буде з сього? — питаюся у дядька Опакаса.— Невже одріжуть землю?

— Бодай би тобі за се слово кат язика одрізав! — гримнув на мене дядько і так подивився, що мені аж млосно стало.

Я до другого, до третього, до четвертого,— усі в одно: люто дивляться та:

— Швидше його різачка заріже, ніж він нашу землю поріже.

Згодя прийшла комісія. Лаіщюжник розташовує свої причандали; панич на огирі грає, Жеребило вже біля його, і свитка йому наопашки.

Михайло до панича:

— Так отеє б то, паничу! По-вашому, межа не певна?

— Фальшива.

— Чого ж вона фальшива, хіба того, що не за вас стала? А ви й самі не тямите, де вона повинна бути; вам хтось гавкнув на людей, а ви й віри пойняли.

— Я на плані бачу, що межа не тут.

— А де ж?

— Отам, нижче, за чагарями.

— За якими? Чи не там, де ото поруб великий?

— Який поруб? — питається тороплено панич.

— От бачте і не знаєте, який поруб. Такий-то з вас хазяїн, а там і липи, і берези порубано.

— Та де се саме? Де?

— У лісі, ніде.

— Проведи мене.

Поруб так зачепив панича за душу, що йому вже й про межу байдуже стало.

— Беріть за мною.

Михайло повів; панич їде, а за ним рушило чимало людей; усім стало цікаво: де той поруб. Досталися до чагарника, Михайло і каже паничеві так любенько:

Беріть отією стежечкою, вона прямо до порубу і приведе; та обережно в чагарях; гущавина тут, щоб часом не зачепились; їдьте, мені ніяково йти попереду вас, свитка у мене наопашку, вітер поли роздуває, коли б часом огир не злякався.

Панич їде ходою, огир грає під Ним, баский, славний був кінь, тільки й шкода, що трохи лякливий.

Михайло йде за конем, і ми всі йдемо. Чи проїхав панич гоней двоє чагарями, чи ні, де не взявся зненацька півень, коню під ноги, кінь несамовито вбік, та на диби, потім голову до землі, та як вихоне задом, панич через голову — беркиць об землю, та об пень, кінь через його! Ми всі до панича швидше, думали: чи не вбив його огир. А панич не своїм гласом стогне:

— Ой, ой! Рятуйте! Не треба, не треба! Пустіть душу на покаяніє.

Чуємо: панич верзе якусь нісенітницю, знати, що в голові йому і в очі світ замакітрився. Не диво! Кінь гепонув його головою об пень і печінки йому відбив.

Підвели ми панича на ноги. Оввa! Не встоїть! Так і хилиться та стогне; проситься, щоб швидше несли його до матері та присягається, що межі не займатиме. Ми слухаємо, та не тямимо, до чого він присягається. Думаємо собі: збожеволів панич.

А Михайло зараз свитку з себе, розіслав і каже, до нас до всіх:

— Кладіть його на свитку та понесемо в двір.

— А може, не в.двір, а в комісію,— озвався хтось з людей.

— Не треба, не треба комісії,— застогнав панич,— несіть швидше додому... Ой! Помираю...

Понесли, а я тюпки до комісії, не можна було не повідомити і її, вона ж начальство.

Ну, вже що було, як принесли його до будинку, як зустріла його мати, так того й не розказати! Голосіння, сльози, стогін, біганина, сутанія і не сказати яка! Скоро положили люде панича на постіль, нас

усіх повиганяли з дому і що там було — я вже не скажу. Нарешті вибіг урядник і погнав на зборню усіх, хто був з паничем у чагарнику.

Сидимо в зборні і не тямимо, чого ждемо: сидимо, вболіваємо, що паничу така пригода лиха склалася, та жалкуємо, нащо він їздив на такому лякливому огирі!.. Далі дивуємо і не тямимо: де той півень взявся?

Жеребило сидить, нікому ні слова, тільки мовчки люльку тягне.

Прибіг становий, звірюкою на людей дивиться, очима примів би, усіх. з'їв.

— Жінки і дітвора геть звідсіль! По домам! — гукнув

він.

"Ну, ну! — думаю собі,— Що воно далі буде! — та сам про себе читаю: "Заступнице усердная! Смирн ворога і супостата нашого".

Тоді становий з урядником в зборню, а на дворі лишив десятників, щоб ніхто з людей не розходився.

Насамперед покликали в зборню Жеребила; довго його там держали; ми думали, чи не б'ють його, так ні, не чути, коли б били, так би кричав. І добре, що не били. А то!.. Хто його знає, щоб воно і було, люде були занадто збентежені.

Випустили Михайла і звеліли, щоб зараз же йшов додому і ні з ким тут і слова не говорив.чПокликали в зборню Гострого, потім Заліза, та все по одному; одного випустять, другого покличуть, і кого випустять, зараз того-й додому, старшина пильнує, щоб після "сповіді" ніхто й слова не промовив, про що його "сповідали" в зборні.

Прийшла нарешті і моя черга: входжу в зборню ні живий ні мертвий, чую, що увесь тремчу, наче босоніж на льоду стою, так мені в підошви холодно. Став біля дверей, вперся в одвірок, щоб надійніше було. Стою, а становий сичить до мене:

— На межі був?

— Усі були, і я з людьми.

— На поруб йшов за паничем услід його?

— Йшов.

— А чого ти йшов?

— Того, чого і всі.

— А всі чого?

— Мабуть, щоб подивитися.

— Бачив, як панич з коня упав?

— Усі бачили.

— Чого він упав?

— Не всидів, так і впав.

— А чому не всидів?

— Тому, що огир вихонув задом, а панич йому через голову — та сторч головою.

— Чого кінь на диби звівся?

— Злякався.

— А чого він злякався?

— Не питався я і не скажу.

— А півня бачив?

— Усі люде бачили і мені казали.

— Які люде?

— Наші.

— Хто саме?

— Хтось чи з дітей, чи з жінок, чи, може, й з чоловіків хто.

— А чий то півень?

— Господь його знає, чий він, не з нашого села, у нас ні в кого такого нема.

— Чого в панича синяки на ребрах?

— Не бачив я тих синяків і не скажу, а коли вони справді є, так, може, вдарився об пень...

— Ти бачив, як панича били під ребра? .

— Панича? — зумився я.— Що ви кажете! Панича нашого! Хто б се посмів? Та ще, кажете, під ребра?

— Під ребра.

— Сього не було і бути не могло: як то можна, щоб чия рука доторкнулася до паничевих ребер! Нехай тому!..

Становий стенув плечем да плюх мені межи очі. Втерся я рукавом, мовчу; тямлю, що перед начальством стою. Перегодом знов він до мене:

— Признавайся, сякий-такий, хто бив панича.

— Ніхто не бив, як се можна? Та й за що б? Він у нас такий тихий та божий; пошли йому, боже, віку довгого та розуму доброго. Огир його побив; коли б не ми були відборонили — був би на смерть убив. Вже ж не можна було нам, згорнувши руки, дивитися, як огир нівечив християнську, та ще панську душу, за се господь покарав би нас.

— Мовчи! Який язикатий! — становий на мене. Я замовк, а він писав, писав аж перо скиглило, тоді знов на мене:

— Вон звідсіль, хамове кодло! Я вас усіх в острог!

— За що, пане?

— Ви розбишаки!

— Ще досі нікого не...

— Молчать! Вон!.. Зови другого.

Та отак цілу ніч варив з нас воду. Ми собі бідкуємось, думаємо: пропали тепер, дощенту зруйнує; нас в тюрму, а землю пану... Не спали усю ніч.

Почало дніти. Чуємо — знов дзвоники заголосили.

— Отеє ж,— думаємо, по наші душі. Ой, боже батьку! Заступися за нас!

І заступився. Дивимося, аж то комісія повертає назад, а за нею і пані з паничем; притьмом, кажуть, до лікаря треба, бо клята коняка печінки паничу одбила.

З того часу і чутки нема ні про панів наших, ні про комісію, ні про межу; земля як була у нас, так і досі.

Отак-то господь своєю рукою милосердною одвернув од нас лихо, пославши того півня.

Довго ми всіма сторонами міркували, що то за півень був? Чий він? Де він взявся? І стали на тому, що був то не півень, а божий ангол, а може, хто з святих півнем перекинувся. От ми і прирадили собі, щоб у нашому селі, доки світа сонця, справляти півнів празник.

1889. У Києві